

van literatuur is bepaald onvoldoende. Niet alleen de inleiding, maar ook het hoofdbetoog tonen dit voortdurend. Het zou te ver voeren hierop in te gaan. Het ontbreken van een lijst van geraadpleegde literatuur is in dit opzicht al veelzeggend.

Schrijver laat graag de bronnen direct spreken - tot zelfs alle willekeurige druk-afwijkingen bij het gebruik van hoofdletters toe. Deze methode heeft bepaalde voordelen, maar te veelvuldige toepassing met te lange, vaak niet relevante passages doet het doel voorbij-schieten. Voor de kennis van de rechtsgeschiedenis zal een uitvoerige beschrijving van de procesgang belangrijk zijn, maar dat van voorbeelden wordt aangegeven waarop ze betrekking hebben en wat hun algemene geldigheid is, zal niet alleen een historicus als noodzakelijk ervaren. Op bladzijde 36-45 wordt de procedure tegen kapitein Delvos besproken zonder dat wordt aangegeven, waarom deze in gang werd gezet. Dat de strafzaken tegen enkele officieren in 1788 een politieke achtergrond hadden (33-35) verdiende zeker vermelding.

Tot de waardevolle delen van het boek moeten in ieder geval de paragrafen over de straffen gerekend worden. Schrijver onderzocht de artikelbrief van 1702 (in feite van 1629) en van 1795 op strafvermeldingen en registreerde uit zijn bronnen een groot aantal werkelijk opgelegde straffen. Ik zou graag Simons' conclusie willen onderschrijven dat hoe barbaars de strafmaat in de artikelbrief ook lijkt, de toepassing veel humaner was. Dat was geen kenmerk van de Franse tijd (misschien zelfs integendeel), maar van eerdere datum. Enkele straffen als kielhalven en van de ra vallen verdwenen in 1795, maar 'verneder-ing' kwam daarvoor in de plaats. Straffen waren exemplarisch bedoeld. Van excessen aan boord van oorlogsschepen door wreed gedrag van officieren uitmondend in muiterijen was, anders dan bij de Engelse marine, vrijwel geen sprake. Steekproeven in journalen, ook in die van vóór 1750, tonen aan dat het opleggen van lijf- of vrijheidsstraffen niet een steeds terugkerend gebeuren aan boord was. Veel werd ook met kleine geldboetes afgedaan.

Van de tweeëndertig bijlagen (135-261) moeten die met het reglement voor het houden van krijgswaarden en die met sententies aangetroffen over 1750 tot en met 1805 genoemd worden.

J. R. Bruijn

A. J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen: J. H. Kok, 1974, 456 blz., f 49,90).

De auteur, die in Poortmans filosofische repertorium te boek staat als 'Kantiaan, aanhanger der dialectische theologie' en die zich ooit specialiseerde als ethicus en godsdienst-wijsgeer, zag zich als hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk te Leiden onder andere belast met het doceren van de geschiedenis van deze kerk. Datzelfde vak was te Leiden eertijds door gerenommeerde kerkhistorici als Acquoy en Knappert gegeven. Hoe hij het zelf heeft gedaan, blijkt uit dit uitvoerige en goed geannoteerde werk. Zijn belangstelling voor de ontwikkeling van de denkbeelden heeft gemaakt dat het vooral een geschiedenis van hervormde theologen en van theologische stromingen is geworden. Van een hervormde theologie laat zich moeilijk spreken bij een kerk die als geen andere innerlijk verdeeld is geweest in de laatste eeuwen.

Geboren uit colleges voor theologische studenten verloochent dit boek die afkomst niet, zoals blijkt uit vaktermen en uit samenvattingen van niet-theologische stof. De periode van honderdachtig jaar is over drieëntwintig hoofdstukken verdeeld. In een inleidend

hoofdstuk verantwoordt de auteur zijn standpunt, in het slothoofdstuk verdedigt hij het voortgaan tot in zijn eigen tijd, dat is: tot pinksteren 1974. Uiteraard heeft hij wel een chronologische volgorde ietwat aangehouden, maar de theologische thema's dwongen nogal eens om hoofdstukken parallel te laten lopen, vooral wanneer de schrijver bij een stroming zoveel mogelijk geestverwante auteurs wilde bespreken. Rekening houdend met die parallellie kan men drie of vier delen onderscheiden.

Na een heel vluchtige schets van de Bataafse tijd en een weergave van de 'theologie der verlichting', waarmee de periode tot 1830 is bedoeld (is de term daarvoor niet wat laat?), krijgt de Groninger theologie ruime aandacht. Het zal historici bevreemden dat nergens de onovertroffen bladzijden van Huizinga hierover worden genoemd. De theologen zelf koken echter goed aan het woord en de schrijver laat hier al zien dat hij iedere stroming tot haar recht wil laten komen. Diezelfde houding kenmerkt hem als hij de afscheiding van 1834 met figuren als De Cock en Scholte behandelt. Parallele hoofdstukken over het réveil volgen, met typering van Bilderdijk, Da Costa en verderop van Groen van Prinsterer en Heldring. De periode tot circa 1845 wordt afgesloten met een brede behandeling van de in eigen tijd onbegrepen maar een eeuw later hooggewaardeerde predikant Kohlbrügge.

De tweede periode zou men tot ongeveer 1890 kunnen stellen. De grondleggers van de moderne theologie, Opzomer, Scholten en Hoekstra, worden in een hoofdstuk samengebracht. De 'ethische' theologen Daniel Chantepie de la Saussaye en J. H. Gunning krijgen er elk een; de auteur is duidelijk van mening dat hun theologie actuele elementen bevat. Na een schets van de pogingen om de kerk te reorganiseren en om de oude belijdenissen weer te laten functioneren, komen drie hoofdstukken waarin Kuypers domineert. Zijn universiteitsstichting, zijn kerkelijke strijd, later ook zijn politieke en culturele visie worden in het verband van zijn theologische ontwikkelingsgang weergegeven. Zelfs bij het hoofdstuk over 'maatschappij-problemen' ontbreekt Kuypers niet, maar het betoog moet dan wel voortgezet tot en met Kuypers ministerschap. Deze concentratie op personen heeft tot gevolg dat structurele veranderingen, zoals de wijziging van de wet op het hoger onderwijs in 1876, wel herhaaldelijk worden genoemd maar nergens precies worden ontleed.

Na Kuypers volgen opnieuw drie parallele hoofdstukken. Zij zetten omstreeks 1890 in maar gaan voort-tot ver in de twintigste eeuw: 'latere modernen' met vooral H. T. de Graaf, K. H. Roessingh en G. J. Heering, 'latere ethischen' waarbij de godsdiensthistoricus en minister G. van der Leeuw wordt gerekend, en 'de confessionelen en de gereformeerde bond', anders gezegd: de rechtervleugel van de hervormde kerk, waarbij de schrijver ineens weer ver terug moet tot Groen van Prinsterer. Hier wreekt zich dat hij in de vorige periode deze vleugel niet apart behandelde. In alle drie hoofdstukken begint bij het naderen van de eigen tijd op te vallen dat de weergave van de theologische denkbeelden korter wordt maar het aantal namen toeneemt. Soms blijft het bij een korte biografische notitie die weinig in het betoog functioneert. Een volgend hoofdstuk verhaalt van de vergeefse pogingen tussen 1920 en 1939 om de organisatie van de kerk te wijzigen. Omdat de richtingsbeschrijvingen zich tot in onze dagen voortzetten, moest de schrijver soms al activiteiten van na 1945 memoreren.

Toch verandert de opzet duidelijk vanaf het moment dat hijzelf de ontwikkelingen meebeleefde, dus circa 1930. De strijd van de kerk met het nationaal-socialisme is zeer gedetailleerd behandeld, omdat dit conflict ertoe heeft bijgedragen, dat de kerk weer belijgend is gaan spreken en handelen, en ook de zo lang nagestreefde reorganisatie tot stand kwam. Gelukkig spreekt de auteur niet alleen triomfalistisch. Hij is bij mijn weten tot nu toe ook de enige geweest die de theologische beweegredenen van nationaal-socialistische predikanten heeft onderzocht. Zelf na de oorlog uit Indonesië teruggekeerd en in 1954

hoogleraar te Leiden geworden, werd hij volop betrokken bij het werk van de hogere organen der kerk. Dat maakt de naorlogse hoofdstukken - over consolidatie, apostolaat en oecumene, en afsluitend een over onzekerheid en heroriëntering - zeer rijk aan informatie. Maar in die veelheid van onderwerpen had beslist gesnoeid moeten worden. De chronologische lijn en de onderlinge samenhang van de problemen worden zo niet zichtbaar. Was er geen onderverdeling mogelijk geweest, bijvoorbeeld volgens de ambtsperiodes van de zo invloedrijke vaste secretarissen van de synode? Dat het exclusief-hervormde standpunt en de thematische opzet tekort schieten, blijkt als in het hoofdstuk 'oecumene' nog kwesties binnen de gereformeerde kerken uit 1926 moeten worden opgehaald omdat deze kwesties leidden tot het ontstaan van een aparte kerkgroep die in 1946 met de hervormde samensmolt. Bepaalde aspecten van de kerkgeschiedenis zoals de plaats van de (veranderende) kerk in de (veranderende) samenleving, de prediking, het geloofsonderricht komen haast niet ter sprake en ook op de regionale verschillen wordt niet ingegaan. Blijkbaar wordt de stof beperkt door de vraag of de synode en haar organen over het desbetreffende thema een uitspraak hebben gedaan. Maar niet alles bereikt de synodale agenda. Gegeven de aandacht voor de theologische ontwikkelingen valt het op dat ook zij erg Nederlands worden behandeld en nergens de invloed van buitenlandse schrijvers zoals Bonhoeffer of Robinson wordt gepeild.

De afwerking van het fraai uitgevoerde boek moet wat haastig zijn gebeurd want er zijn nogal wat verschrijvingen blijven staan. Een echte kerkgeschiedenis zou ik het niet willen noemen want daarvoor blijven er te veel thema's onbesproken. Het is een geschiedenis van theologische ontwikkelingen binnen de hervormde kerk sedert circa 1816. In de verwijzing naar de bronnen is het betrouwbaar, in de behandeling van de theologische stof zo objectief mogelijk. Waar de boeken van Knappert sinds ongeveer 1890 verstek lieten gaan en het veelgebruikte werk van Reitsma en Lindeboom in de laatste druk wel tot 1948 kwam maar al te zeer zich tot de organisatorische kwesties beperkte, betekent dit boek van Rasker zowel in thematische concentratie als in actuele bronverwerking zeker een aanwinst.

O. J. de Jong

Fritjof Tichelman, *Henk Sneevliet 1883-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam: Kritiese Bibliotheek Van Gennep, 1974, 136 blz., f 13,90).

Dit geschrift is ontstaan als bijproduct van de voorbereiding van een bronnenpublicatie over de ontwikkeling van de sociaal-democratie in Indonesië. Het dient zich uitdrukkelijk aan als voorlopige schets in afwachting van de verschijning van de 'zware' biografie van de hand van P. P. van 't Hart, die vooral op primair bronnenmateriaal is gebaseerd. Bovendien is het Indische (Indonesische) gedeelte beknopt gehouden in verband met het te verwachten eigen werk van de schrijver, zodat de nadruk hier op de andere perioden uit Sneevliets leven, de Chinese en de Nederlandse, is komen te vallen, met name op de tweede Nederlandse tussen de beide wereldoorlogen.

Er wordt dus betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de eerste politieke levensfase van Sneevliet in Nederland, de jaren 1900-1913, toen hij een rol speelde in de bij het NVV aangesloten Vereniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel en zich reeds als man van de linkervleugel deed kennen, vooral geïnspireerd door H. Roland Holst, met wie hij in 1912 de SDAP verliet. Op Java werd hij vervolgens de pionier van de Indische Sociaal-Democratische Vereniging van 1914, waaruit later de PKI zou voortkomen. Na zijn externering